

Зорица МРВАЉЕВИЋ

ДЕВАСТАЦИЈА СЕЛА У ЦРНОЈ ГОРИ

Када сам предложила тему за овај скуп мислила сам, првенствено и углавном, на етнолошку проблематику села. Међутим, током истраживања суочила сам се са два важна проблема, полазећи, разумљиво, од тога да овај наш научни скуп има за циљ да анализира прошлост али и да укаже на будућност.

Прво, када анализирамо прошлост учојамо да су фактори девастације црногорског села дјелимично социо-економског али највише социо-политичког карактера. За етнотолога то би могао бити проблем уколико има амбиције да продубљује такву проблематик, али далеко мање када указује на битне чињенице, имајући у виду релативно богату литературу. Ипак, значајна је и интелектуална храброст свједока једног трагично прохујалог времена, у којем је политика доминантно кројила нашу судбину, поготово села и сеоског становништва.

Друго, када тежимо да уочимо будућност црногорског села, уствари, модерног пољопривредног произвођача, суочавамо се са великим проблемом на релацији традиција – савременост. Уствари, што је то из црногорске сеоске традиције довољно актуелно, витално и стимулативно да би могло бити садржај ревитализације црногорског села и модерне привредне активности. Погроми и девастација села, током дуже прошлости, током читавог 20 вијека, условиле су крајње незавидну ситуацију, па и компромитовање села и црногорског сељака до те мјере да некадашње традиционалне вриједности нијесу могле имати потребну еволуцију, присутну код стабилних и данас развијених заједница. Ма колико етнолог био склон традиционализму и конзервативизму у оквиру своје професије, мора схватити и прихватити реалност и рационалност модерног и раз-

вијеног свијета и у тим оквирима учити одређени фонд информације из сопствене традиције који може обезбиједити идентитет али и комерцијалну снагу пољопривреде и других привредних активности сеоског карактера.

Прије свега, потребно је нешто рећи о црногорском селу из времена дуговјековне борбе за опстанак, више да бисмо истакли виталности села у прилагођавању реалним околностима, него као примјер за савремени начин живљења и стварања. Павел Ровински у свом обимном раду „Црна Гора у прошлости и садашњости” третира црногорски рат као етнолошку категорију! У уводном дијелу етнографског прегледа он, поред осталог, пише: „Конечно, овдје смо уврстили и рат. Ово би било страшно за сваки други народ који живи европским културним животом и гдје је рат случајна и ненормална појава којом се не бави цијели народ, већ за то специјално припремљена организација, војска. *Садашња Црна Гора ево скоро 20 година ни са ким не ратује и на путу је којим иду остале цивилизоване државе.* Али, сва њена прошлост, сва њена историја састоји се од вјечитог ратовања које уопште није имало карактер случајне појаве, нечега ненормалнога, већ је била свакодневица човјекова, које је било (ратовање) занимање као и свако друго, исто као земљорадња, сточарство или лов...¹

Уствари, јунаштво и култ ратника, издигнуто на ниво врхунских и неприкоснованих норми понашања, морало се дубоко одразити на све остале животне активности, поготову села као основне и једине територијалне јединице братства, племена и државе. На први поглед могло би се рећи да се ради о примитивној заједници познатој у теорији и пракси савремене социолошке и етнолошке мисли. Међутим, материјална и духовна култура у низу елемената говори више у прилог о свјесном и програмираном структурирању, сходно реалним околностима. Веома жива трговина, као и културна размјена са Приморјем, нарочито Боком, тј. са релативно резвијеним подручјем прво Млетачке државе, а затим Аустро-Угарске царевине, говори о израженим међусобним утицајима и прожимањима. Тако, тај „војнички логор”, како Црну Гору називају неки путописци, није био примитивизам изолованих заједница, о којем пишу бројни етнолози, антрополози, психоаналитичари итд., па, чак, ни прими-

---

¹ Павел Аполонович Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том 2, Цетиње 1994, стр. 6.

тивизам једног већег дијела Балкана под турским игом. То, заиста, веома илустративно потврђују бројни посјетиоци Црне Горе током 19 вијека. Виљем Дентон, на примјер, 1877 године Црну Гору упо­ређује са Швајцарском. У једном дијелу свога казивања он можда и претјерује, али, ипак, његов утисак нешто казује. Цитирам: „Но иако је пут од аустријске границе до црнгорскога главног града су­ров, а оскудно тло се доима опорим, долине које се простиру даље од пута, под окриљем планине Ловћен, по природи су плодне, обра­ђивањем родне и путника подсећају на неке од најљепших дјелова Швајцарске, а издржавају бројну и очврслу расу ситних земљопо­сједника с каквом се може срести и у тој земљи.”²

Та чудна теократска држава, тај „камени пријесто слободе”, ко­ји више од 4 вијека одолијева турским најездама да би, најзда, по­стао лучом слободе за читави Балкан, исказује виталност достој­ну дивљења, чак и великих умова Европе. Није у питању само ју­наштво и монолитност већ и изванредна демографска виталност. Упркос бројним ратовима и великим погибијама, глади и епидеми­јама, елементарним непогодама, бројним исељавањима у шире под­ручје Балкана, па и даље, Црна Гора има константан пораст станов­ништва. Према подацима и процјенама које износи Павел Ровин­ски Црна Гора 1838. године има 107.000, 1849 – 120.000, а 1854 – 124.000 становника. Просјечна породица има седам чланова.³ Сто­чарство је била основна привредна грана чак и у оним крајевима који су земљорадњом могли остварити знатно веће приходе (нпр. Црмница и Бјелопавлићи). Са стоком се могло бјежати при нападу непријатеља, она се могла најлакше отимати и, најзад, њоме се мо­гло добро трговати. И у духовном животу Црногораца, у народном стваралаштву, нарочито еспкој поезији, уз јунаштво најчешће се по­миње живо, стока, марва, мал итд. Једно од најчешћих питања при сусретима људи било је „Имате ли што живо” или „Имате ли што стоке”. Одрасли мушкарац, уколико се ангажује на привређивању за породицу, махом се занима сточарским пословима, а жени и дје­ци препушта остало. Уствари, у црногорској традицији жене и дје­це представљају главну радну снагу, док одрасли мушкарац његује култ ратника и само повремено учествује у реализацији тежих и од­говорнијих послова. То је било и реално и могуће. Углавном се ра-

² Виљем Дентон, *Црна Гора – њен народ и његова историја*, Подгорица 1996, стр. 47.

³ Павел Аполонивич Ровински, исто, том 4, стр 300-303.

дило о бројним породицама или, пак, задругама у којима је било релативно доста жена и дјеце за рад и привређивање. Дјеца су укључивана у послове већ од своје четврте или пете године. Поред тога, постојале су и мобе код обимнијих и хитнијих радова као што су изградња куће и других објеката, косидба, итд. у којима учествују бројни рођаци и пријатељи.

Изнаенађује широк асортиман извозних артикала, највише сушене рибе, сувог меса, вуне, дрва, руја, али и житарица, пасуља, вошка, меда, млијечних производа, кртоле, зеља итд. Највише се троши на куповину соли, посуђа за кућу, алата, одјеће итд. Табеларни приказ увоза и извоза у трговини са Котором, из 1844. год., рјечито говори о својеврсној веома живој и релативно свестраној трговини која је имала не само економски већ и изразит културни значај у прожимању двије популације.⁴

Успостављање свјетовне власти и коначно признавање црногорске државе на Берлинском конгресу 1878. године има посебан значај у овом разматрању, стога што од тада можемо говорити о одређеној еволуцији европског карактера, која је могла довести Црну Гору у ред стабилних и развијених земаља. Црна Гора је Берлинским конгресом добила значајно проширење и респектабилан животни простор у односу на број становника. Структурирање државе, инфраструктура, итд. заснива се углавном на рационалним и реалним основама. Повезивање са европским дворovima потврђивало је изузетно значајну међународну позицију Црне Горе. Могло би се чак говорити о привилегованом положају мале државе у тадашњим међународним односима. Павел Ровински с пуним правом указује како је Црна Гора кренула путем којим иду остеле цивилизоване државе. Црногорско село добија нове импулсе и интересе. Један дио сеоског становништва сели се у добијене градове, или насељава ослобођена подручја, али то не угрожава убрзани пораст пољопривредне производње, већ, насупрот, подстиче разноврснију и интензивнију активност на селу. Појачава се конкуренција као основни постулат развоја. Осјећа се и зачетак процеса модернизације села и сеоске производње, нарочито од времена појачане емиграције у развијене земље, највише САД. Они који одлазе упућују или доносе новац и модернија средства привређивања. Новчана средства из иностранства увелико стимулишу повећање земљишног посједа

---

⁴ Исто, стр. 298

или модернизацију производње. Податак да је годишње од 1906. до 1910. из Америке стизало сума новца која је достигала или чак превазилазила цјелокупни државни буџет, указује веома убједљиво на нове позиције и могућности црногорске државе и црногорског сељака.⁵ Може се чак говорити и о првим зачецима фармерске и плантажне производње, као што је гајење великог броја говеда, коња, коза и оваца, предвиђено за извоз и трговину на велико, затим гајење маслина, винове лозе, дувана, свилене бубе, итд., углавном за тржиште. Све то могло би се много детаљније анализирати, па и критиковати одређени однос државе према том новом замаху у развоју црногорског села, али, у глобалу, то је био прави пут цивилизованог развоја црногорског села. У својој обимној студији о аграрним односима у Црној Гори (1878-1912), Др Жарко Булајић даје обиље података о том убрзаном, па и довољно модерном развоју. Године 1909. Црна Гора већ има 15,57% градског становништва од укупно 222.015. Убрзано се развија трговина, занатство, граде се школе, путеви и друга инфраструктура.⁶ Сасвим логично и неминовно црногорска сеоска традиција доживјела би значајне промјене, али поступним, еволутивним путем, при чему би одређене форме и поруке из традиције, које су могле издржати захтјеве технолошког и ширег социо-културног развоја, спонтано обезбиједиле идентитет села и сеоског живота.

Политичка ситуација почетком 20 вијека, нарочито заоштравање односа између Србије и Црне Горе, Балкански ратови, Први свјетски рат, као и амбиције краља Николе да задржи позицију лидера у ослобађању потлачених хришћана на Балкану, обнављају јуначки менталитет Црногораца, што ће имати готово катастрофалне посљедице на сељака и село уопште.

То што је доживио црногорски народ од 1912. до 1922. године готово да нема сличног примјера у новијој историји европских народа. Аустријска окупација била је крајње ригорозна, поготово зато што је постојао снажан комитски покрет, као покрет отпора. Но, *најтеже се одразила српска окупација од 1918. до 1922. године* када се предузимају страховите репресалије према становништву које изражава жаљење за својом државом, па и династијом. Штави-

---

⁵ Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878-1912)*, Титоград 1959, стр. 197.

⁶ Исто, стр. 16

ше, Црна Гора доживљава крајње погубну и братоубилачку борбу, најтрагичније што један народ може доживјети. О томе се много писало, поготову у новије вријеме, и ја бих овдје потенцирала само одређене битне посљедице тог трауматичног времена. Прије свега црногорско село је девастирано до те мјере да се преостало становиштво, практично, повратило на традицију преживљавања из најтежих периода турске тираније. Готово сва достигнућа модернијег организовања привређивања замиру. Најгоре од свега завладала је општа апатија, као посљедица дуготрајних погибија, понижења, глади, епидемија итд. Процес модерног структурирања државе и привреде, евидентан и значајан у периоду послје Берлинског конгреса, био је уништен, па и компромитован.

Може се, ипак, рећи да нова велика држава са династијом Карађорђевића, након што је уништила сваки отпор новом режиму и могућност повратка династије Петровића, већ од средине двадесетих година предузима одређене мјере на оживљавању привредног живота у Црној Гори, али најмање на плану оживљавања села и сеоске привреде. Штавише, све интензивнијим опорезивањем, трговачким манипулацијама, итд. сељак се експлоатише до максимума. Илустративан примјер је да сељак продаје овцу накупцу по цијени која је нижа од цијене коже коју тај некупац добија њеном продајом. Поред тога држава подстиче иселјавање Црногораца у друга подручја Југославије, нарочито на Косову, да би тим путем рјешавала нека од својих стратегијских циљева. Но, упркос свему, црногорско село исказује поново своју историјску, демографску па и економску виталност. Средином тридесетих година 20. вијека већ се може говорити о стабилном развоју, иако он нема карактер оног развоја с краја 19. и почетка 20. вијека, прије свега на плану соци-психолошког па и етнолошког одређења.

Но, убрзо је дошло до Другог свјетског рата и новог погрома црногорског села па и понављања братоубилачке борбе. Опет се понављала историја безумља, ћуд стихије, логика зла и насиља, општег разарања, и хистерија моћника, у којима црногорско село веома страда, али ипак мање него у периоду од 1912. до 1922. године.

Нова социјалистичка држава, са марксизмом и комунистичком утопијом, са дивним идеалима о једнакости, правди и благостању, није третирала село као фактор стабилности и просперитета. Колективизација кроз земљорадничке задруге трагично се одразила на дотадашњу сеоску организацију и производњу, али и на тради-

ционалну матаријалну и духовну културу. Поред тога, форсирао се убрзани процес махом екстензивне индустријализације, са индустријским објектима изразито политичког карактера, или, пак, без дугорочног економског резона, са масовним и нерационалним запошљавањем, итд. Форсира се стварање радничке класе као основног носиоца изградње социјализма и комунизма. Тај процес се нарочито интензивира крајем педесетих година. У периоду од 1947. до 1972. године учешће пољопривреде, углавном сеоске, у друштвеном производу Црне Горе смањује се са 48,4 на 15,2 процента.

Процјењују се да је у Другом свјетском рату Црна Гора изгубила око 12% становништва. Одмах након рата, 1946. године, плански је пресељено у Војводину око 6.000 породица, односно 37.000 становника, махом са сеоског подручја. Од 1948. до 1971. године из Црне Горе у друге републике одселило се 91.753 становника. Упркос томе све до 1953. године укупан број становника на селу биљежи сталан пораст. Послије 1958. године укупан број становника села убрзано опада. Процјењује се да је само у периоду од 1949. до 1969. године село у Црној Гори напустило 185.000 становника. Број сеоског становништва у периоду од 1953. до 1991. године више је него преполовљен, и пао је са 85% на 41,85%. Проф. др Жарко Калезић, из чије студије узимам ове податке, констатује да је процес смањења сеоског становништва у Црној Гори био далеко интензивнији него у било којем другом подручју Југославије.⁷ То је условило да многа села опусте, у већем броју остали су стари и инокосни људи, а само у неким подручјима, углавном на сјеверу Републике, задржало се нешто више становништва.

Мада мале површине, Црна Гора представља хетерогено подручје у смислу геоморфолошких карактеристика и климатских прилика, историјског и културно-историјског наслеђа, социјална структура, економска развијеност итд., што у глобалу омогућава њену подјелу на пет региона: 1. приморски, 2. равничарски, 3. рејон крша, 4. полимски, 5. сјеверно-планински.⁸ С обзиром на то да су села у најнепосреднијој вези са економским развојем региона којем припадају, што је и првенствено пресудно утицало на покретљивост њиховог становништва, према подацима Савезног завода за статисти-

---

⁷ Др Жарко Калезић, *Структурне промјене на црногорском селу током 20. вијека*, Титоград 1976.

⁸ Исто.

стику из 1991. године, можемо донијети опште закључке о стању села по регионима у савременим условима.

Приморски регион обухвата шест општина (Херцег Нови, Котор, Тиват, Будва, Бар, Улцињ) са 220 села. За највећи број села, осим у Улцињској општини, евидентно је расељавање, нарочито у селима из даљег залеђа и планинских подгора. Становништво се у највећем броју спуштало у Приморје а што је резултирало значајним увећањем броја становника градских и приградских насеља. У око четрдесет села, која су у периоду до Другог свјетског рата имала од 50 до 250 становника (у општини Бар: Драчевица 118-9, Дедићи 110-12, Созина 188-8; у општини Будва: Крстац 52-7, Новосеље 91-1, Рађеновићи 85-2; општина Котор: Велики Залази 85-4, Вишњево 107-12, Мали Залази 90-3; општина Тиват: Горња Ластва 233-13), према попису из 1991 год. живи од једне до десет-дванаест особа. У истом региону без иједног становника остало је седам села, од чега пет у општини Будва, а по једно у општини Котор и Улцињ. Посебно драстичан примјер је село Тудоровићи (Будва) које је према попису 1948. год., имало 120 становника а сада је потпуно пусто, затим село Можура (Улцињ) у којем је према попису 1948. било 137 становника, и село Пиштет (Котор) у којем је према попису 1953. било 138 становника, а по попису из 1981. нема ни једног житеља. На ерозију сеоског становништва у овом региону пресудно је утицао убрзан развој туризма, нарочито од шездесетих година 20. вијека, али исто тако и потпуно запостављена или неадекватна инфраструктурна рјешења (вода, путеви, електрификација), као и поросвјетна и културна надградња итд.

У равничарском региону, који представља економски најразвијеније подручје Црне Горе, су двије општине, Подгорица и Даниловград, са 219 села. У општини Подгорица од 141 села у 96 је значајно опао број становништва, а у Даниловградској општини у 67 од 78 села, колико их има. Међутим, за разлику од претходног региона – приморског, мањи је број села са тенденцијом скорог гашења. У том смислу пажњу скрећу села у Подгоричкој општини Прифти, Релеза, Тузи Љеворечке и Цвилин у којима је број становника са 100 до 150, у периоду послије Другог свјетског рата пао, према попису од 1991. године, на три до девет становника. Међутим, у овој општини је више села са по више стотина становника, чак четири са преко хиљаду, на што су утицале повољне комуникације са регионалним центрима и могућност приходавања у непољопривредним дјелатностима.

Рејон крша, који углавном покрива Цетињска општина са 92 села, је типично подручје у Црној Гори у којем је константно присутно расељавање сеоског подручја, са свим последицама која демографска пустош оставља. Само у два приградска села, Бајице и Забрђе, значајан је пораст становништва, десетак села остала су без иједног становника, док су остала популационо у сталном паду. Дрстичан примјер су села Барјамовица, Микулићи, Пода, Томићи, у којима је средином двадесетог вијека живјело од сто до преко двеста становника а сада су потпуно пуста. Сеоско становништво је углавном насељавало Цетиње и Подгорицу или се спуштало у Приморје. Демографској слици овог региона значајно је допринијело и исељавање и колонизација у Војводину последице Другог свјетског рата.

Полимски рејон обухвата четири општине: плавску, беранску, бјелополску, са 208 села која карактерише најмање исељавање сеоског становништва у односу на остале црногорске регионе. То је увелико условљено успоренијим економским развојем региона који би омогућавао сеоском становништву одлазак у град и ангажовање на стицању дохотка у непољопривредним дјелатностима. Само је десетак села у региону са мање од по сто становника, већина их је са више стотина, а 15 села је са 1.000 до 2.800 становника.

Сјеверно-планински је најпространији од свих региона и обухвата општине Колашин, Мојковац, Плужине, Никшић, Шавник, Жабљак и Пљевља, са 486 села. У посљедњим деценијама 20. вијека расељавања није било само у четрдесет села. Три села у Никшићкој општини су остала без становника (Гвозд 89-0, Градачка П. 60-0, Стуба 179-0), док је петнаестак села, која су до седамдесетих година 20 вијека имала од 60 до 260 становника, сада са по неколико старачких домаћинстава и испод десет становника. Највеће расељавање сеоског становништва, нарочито из планинских крајева, било је у општини Никшић, што је узроковано индустријским развојем Никшића које је омогућило прихватање и економско обезбјеђивање највећег дијела руралног становништва.

Генерално, убрзан процес урбанизације не би трабало да буде негативан, уколико се нова радна снага апсорбује у здравој и просперитетној економији. У данас развијеним земљама Европе сеоско становништво износи око 10 до 15 процената укупног становништва. Међутим, код нас такав темпо урбанизације, са исфорсираним и махом нерационалним предузећима морао је постати огроман проблем. То ће се нарочито испољити у савременом периоду

транзиције када се неминовно мора прелазити на приватно пословање и када се рапидно смањује улога државе у привреди, па и на плану социјалног старања. Свједоци смо затварања низа предузећа, преласка једног броја у приватно власништво, а само један мањи број стратегијски важних, углавном у инфраструктури, остаје брига државе. Већ имамо велики број назапслених и велики број са минималним дохоцима. По свему судећи један већи број радника мора тражити излаз у повратку на село или, пак, стицањем прихода на селу. То ће, вјероватно, бити знатно олакшано онима који су и раније мање или више бринули о својим сеоским имањима и задржали везе на релацији село – град.

Процјењујем да је у том погледу социо-психолошки проблем повратка далеко већи од економског. Све оно што се дешавало са селом и сеоским становништвом током прошлог стољећа, од ратова до крајње безобзирног па и бескрупулозног односа снага одлучивања према сељаку, довело је до оправдане аверзије према селу и сеоском животу. Неријетко смо у прилици да чујем или прочитамо о проблему женидбе сеоских момака, јер мало која дјевојка жели да се уда за сељака. Може се рећи да је село сасвим компрмитовано.

Ипак, црногорска држава у посљедњих неколико година предузима одређене мјере на плану ревитализације села. Изграђени су бројни сеоски путеви, доведена струја, у многим селима и вода, одобравају се релативно повољни кредити за набавку стоке и опреме. Међутим, још увијек се на предузимају значајније мјере на заштити тог новог модерног пољопривредног произвођача, у смислу гарантованог откупа производње и надокнаде штете у случајевима елементарних непогода. Но, најважније од свега јесте активност на афирмацији новог лика села и сељака. Сматрам да би средства информисања морала далеко више и садржајније и са симпатијама да пишу и говоре о том новом сеоском човјеку. Ријетки су појединци који у континуитету дају новинске прилоге с циљем актуелизације сеоских проблема и афирмације села у садашњим условима. Такав однос морао би имати своје мјесто и у образовању, културним програмима итд. Искуства развијених земаља могла би бити од значајне помоћи.

Уствари, мора се поћи од реалности. Са етнолошког аспекта традиционалне карактеристике само у једном суженом дијелу материјалног па и духовног стваралаштва могу бити информације и инспирације модерном животу којим село мора заживјети да би било

конкурентно и витално. На примјер, у архитектури и култури станавања, савремени пројектант може бити надахнут црмничким типом куће, па и кућа са конобом из катунске нахије и крашког подручја уопште. Међутим, незаинтересованост према и онако ограниченим традиционалним вриједностима драстично је испољена и након катастрофалног земљотреса 1979. године, у којем су разорене најкарактеристичније руралне цјелине, које су по начину свога настанка, градњи и организацији живота, бројношћу и разноврсношћу културно-историјских споменика у њима, незамјењива свједочанства прошлости народа, његове културе и стваралаштва. У овој катастрофи посебно су страдале градјевине Црмнице и Црногорског приморја, и ништа се није предузело, или врло мало, да се сачува њихова функционалност и архитектонска препознатљивост, већ се препустило стихији конфекцијског пројектовања. Одређени дизајн традиционалног кућног посуђа, покућства, одјеће, накита, које у неповрат нестаје, могу бити црногорска специфичност модерне производње. Исто тако, неки производи као пршута или сир (нарочито козји) могли би бити успјешна комерцијализација и дугорочан интерес. Ипак, највише и најзначајније информације и инспирације могу се реализовати на подручју фолклора и духовног стваралаштва. У ствари, у том домену данас високо развијене земље остварују сеоски и свеукупни национални идентитет. Савремено село не карактерише само пољопривредна производња, већ и развијени занати, туристичке валоризације итд. Недавно сам у Сарајеву учествовала на међународној радионици „Умјетност текстила”, која је по саопштеним рефератима имала и садржајност научног скупа. Импресионирана сам била излагањем учеснице из Конавља о ревитализацији гајења свилене бубе и извлачења нити, не само за домаће потребе већ и за потребе туризма. Сеоски живот Конавља, као залеђа значајног туристичког подручја Дубровника, могао би бити и те како добар примјер за развој нашег села и модернијег сеоског живота.

Најзада, поново бих потенцирала да, с обзиром на дугогодишње крајње безобзирно компромитовање и девастирање црногорског села и дубоко присутан социо-психолошки анимозитет према сеоском животу, држава и све друге снаге одлучивања морају, коначно, имати студиозну, реалну и рационалну стратегију развоја села и сеоске производње, у којој ће, поред осталог, образовање и информативна дјелатност уложити максималне напоре на плану афирма-

ције новог сеоског човјека. Искуства развијених земаља морају нам коначно постати позната и блиска, поготову када бар декларативно хоћемо у Европу.

За крај цитираћу запажање Viale de Somiera, с почетком 19 вијека, које и данас и те како може бити актуелно. Он каже: „Испресијецана планинама и долинама, Црна Гора по свом положају готово личи на Швајцарске Алпе, али је на неки начин суровија. Стога, при првом сусрету са мноштвом тих страшних стијена, свима који нијесу имали времена за истраживање учини се да је ова земља лишена било каквих извора за живот. Међутим, износећи појединости, видјећемо да постоје доста важни извори који би могли да постану и значајнији уколико би се развила производња прилагођена условима”⁹.

---

⁹ Viale de Somier, *Историјско и политичко путовање у Црној Гори*, Цетиње 1994, стр. 16.